

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ
МИНИСТРЛІГІ**

МӘДЕНИЕТ КОМИТЕТІ

«БЕРЕЛ» МЕМЛЕКЕТТІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

**ҚАЗАҚ АЛТАЙЫ ЕЖЕЛГІ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ БЕЛГІЛЕР ЖҮЙЕСІН
ЗЕРТТЕУ БОЙЫНША ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫМ**

археологтар үшін

Әдістемелік ұсыным «BR22082478 Қазақ Алтайының ерте темір дәуірі мәдениеттеріндегі белгілер жүйесі» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру ғылыми жобасы аясында әзірленген

Жоба жетекшісі:
PhD докторы С.Қ. Самашев

КАТОНҚАРАҒАЙ ауылы, 2025

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	3
НЕГІЗГІ БӨЛІМ.....	4
1 Терминологиялық анықтамалар мәселесі.....	4
2 Скиф-сібірлік аң стилі – Қазақ Алтайы көшпелілерінің ерекше таңбалық-коммуникативтік жүйесі.....	6
3 Археологиядағы таңбаларды интерпретациялау тәсілдері (құрылымдық-семиотикалық, мәнмәтіндік, салыстырмалы-типологиялық.....	8
4 Визуалды белгілерді (таңбаларды) далалық және камералдық тіркеу әдістемесі.....	10
5 Таңбаларды каталогтау және цифрлық өңдеу: деректер базасын құру.....	13
ҚОРЫТЫНДЫ.....	15
ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	16

КІРІСПЕ

Белгілер жүйесі көне қоғамдардың мәдениеті мен әлеуметтік құрылымын түсінудегі басты кілттердің бірі болып табылады. Еуразия далаларындағы көшпелі тайпаларда, соның ішінде Қазақ Алтайы аумағында мұндай жүйелер таңба, өрнек, символ және пиктографиялық бейнелер түрінде көрініс табады. Бұл визуалды кодтар тек этникалық және ру-тайпалық сәйкестікті білдірумен шектелмей, сакралды, құқықтық және басқарушылық мағынаға да ие болған. Демек, олар көне көшпелілердің дүниетанымы, әлеуметтік иерархиясы мен саяси институттарымен тығыз байланыста дамыған, тарихи жағынан тұрақты әрі құрылымдық семиотикалық жүйе ретінде сипатталады.

Қазақ Алтайы осы тұрғыда ерекше ғылыми қызығушылық тудыратын аймақ болып табылады. Бұл өңір тек археологиялық ескерткіштердің тығыз шоғырлануымен ғана емес, сондай-ақ қола дәуірінен бастап ерте ортағасырларға дейін үздіксіз жалғасқан мәдени дәстүрлерімен де ерекшеленеді. Мұнда әртүрлі археологиялық кешендерде қашау, ойып салу немесе бояу арқылы бейнеленген таңбалар жиі кездеседі. Олардың типологиялық және символдық тұрақтылығы ежелгі көшпелі қоғамдарда дамыған күрделі таңбалық жүйенің болғанын айғақтайды. Мұндай белгілер тас мүсіндерде, құлпытастарда, қару-жарақ пен ат әбзелдерінде, керамикада және жартастағы бейнелерде кеңінен таралған.

Көшпелілердің визуалды кодтарын зерттеу қазіргі кезеңде пәнаралық тәсілді қажет етеді. Бұл бағытта археология, этнография, семиотика, тарихи антропология, өнертану және құқық тарихы сияқты ғылыми салалар тоғысады. Осыған байланысты, таңбаларды тіркеу, талдау және интерпретациялаудың әдіснамалық негіздерін жүйелеу, сондай-ақ зерттеу принциптері мен тәсілдерін қалыптастыру аса өзекті ғылыми міндет болып отыр.

Бұл әдістемелік ұсыным Қазақ Алтайындағы көне көшпелілердің таңбалық жүйесін кешенді, ғылыми негізделген және тәжірибелік тұрғыда тиімді зерттеу тәсілдерімен қамтамасыз етуге бағытталған. Ұсынымдар отандық және шетелдік ғылыми жетістіктерді, сондай-ақ осы өңірде жүргізілген далалық және камералдық зерттеулердің нақты тәжірибесін ескере отырып әзірленген.

Ерекше назар таңбаларды далалық және камералдық тіркеуге, олардың семантикасы мен мәнмәтінін талдауға, жіктеу мен типтеуге, сондай-ақ олардың көшпелі қоғамдағы әлеуметтік, құқықтық және сакралды қызметтерін интерпретациялауға аударылған.

Әдістемелік ұсыным археология, тарих, этнология салалары бойынша мамандарға, сондай-ақ көшпелі өркениеттердің мәдени мұрасы мен таңбалық жүйелеріне қызығушылық танытатын зерттеушілерге арналған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

1 Терминологиялық анықтамалар мәселесі

Таңбалардың мәні мен қызметтерін дұрыс түсіну үшін ұғымдық шекараларды нақты айқындап, негізгі терминдерді анықтау қажет.

Таңба – көпқырлы мәдени құбылыс. Ол «белгі», «символ», «өрнек» және «стиль» ұғымдарының тоғысында орналасқан. Осы әдістемелік ұсыным шеңберінде біз негізгі түсініктерді пәнаралық тәсіл негізінде айқындауды мақсат етеміз.

Белгі мен символ. Белгі – бұл басқа бір нысанды, оның қасиетін немесе арақатынасын алмастыратын не білдіретін, сезіммен қабылданатын объект. Белгі – ақпаратты (білімді, хабарды, бейнені) қабылдау, сақтау, өңдеу және жеткізу үшін қолданылатын құрал.

Белгі мынадай сипаттарда көрініс табуы мүмкін: өзге бір нысанның, құбылыстың немесе ұғымның орнына қолданылатын материалдық нысан (жәдігер); адамдардың жеке немесе қоғамдық мәні бар ақпаратты белгілеп, бағалап және жеткізетін мәдениеттің негізгі құралы; символ, көркем бейне, мәдени код сияқты күрделі жүйелердің құрылымдық элементі.

Семиотикада белгі – нақты бір мәнмен (денотатпен) байланысты материалдық тасымалдаушы. Ол сөз, бейне, зат немесе графикалық таңба түрінде көрінуі мүмкін және ақпарат жеткізу құралы ретінде қызмет етеді.

Символ (грек. symbolon – белгі, нышан) – әлеуметтік-мәдени таңба, оның мазмұны тікелей логикалық тәсілмен емес, интуиция арқылы ұғынылатын идеяны білдіреді және толыққанды вербалды (сөздік) жолмен жеткізілуі мүмкін емес.

Символ – мәдениеттегі әмбебап категория, ол заттық бейне мен оның терең мағыналық мазмұнының арасындағы сәйкестік арқылы ашылады.

Символ ұғымы бірнеше мағынада қолданылады: қандай да бір ұғымды, идеяны немесе бейнені шартты түрде білдіретін зат, әрекет және т.б.; белгілі бір идеяны бейнелі түрде жеткізетін көркем образ; нақты бір әлеуметтік топтың мүшелеріне тән танымдық белгіні білдіретін шартты материалдық таңба.

Жасанды формальданған тілдерде символ – таңбамен баламалас ұғым ретінде қарастырылады.

Мәдениеттегі символ түсінігі күрделі және қосарлы сипатқа ие, ол оның белгіден айырмашылығынан көрінеді.

Негізгі айырмашылығы – символ нысанды тікелей көрсетпейді. Белгі заттың өзіне емес, әдетте онымен байланысты абстрактылы мағынаға (немесе бірнеше мағынаға) жалпы реакция тудырғанда таңбаға айналады.

Таңба – ерекше белгілер жүйесі. Таңба – көшпелі қоғамдарда ру-тайпалық тектестікті, меншікті, құқықтық мәртебені және кейде діни-ғұрыптық мағына-

мазмұнды білдіретін графикалық таңба. Археологиялық деректерде таңбалар келесі материалдарда кездеседі:

- тас мүсіндер мен ескерткіш тақталарда;
- жартастарда (петроглифтер түрінде);
- қола және темір бұйымдарда (қару-жарақ, әшекейлер, тұрмыстық заттар);
- қыш және сүйек заттарда; малға салынған таңбаларда;
- қоса жерлеу заттарында.

Таңба бірнеше қызметті қатар атқарады: идентификациялық (ру, тайпа), ақпараттық (жер иелігі, меншік), коммуникациялық (одақтар, келісімдер), ғұрыптық (билік нышандары, құрбандық белгілері) және құқықтық (жайылым иелену, мұрагерлік, некелік құқықтар).

Өрнек пен таңбаның арақатынасы. Таңбалар өрнектік элементтермен жиі ұштасып отырады, ол әсіресе сәндік-қолданбалы өнерде орын алатын жағдай. Дегенмен олардың арасында түбегейлі айырмашылық бар:

Өрнек – эстетикалық мақсатта қолданылатын, қайталанатын композициялық құрылым.

Таңба – жеке, мағыналық жүктемесі бар ақпараттық таңба. Ол әдетте даралана қолданылады және өрнек жолағына кіріктірілмейді.

Алайда екі құрылымның өзара әсері де жоқ емес: кейбір таңбалар өрнекке ұқсастырылып, сәндік мәнге ие болады, ал өрнектер құрамында таңба пішіндес элементтер қайталанып отыруы мүмкін (мысалы, тоқыма немесе зергерлік бұйымдарда).

Стиль және таңбалар жүйесі. Көшпелілер мәдениетіндегі стиль ұғымы – көркемдік-композициялық және семиотикалық белгілердің тұрақты жиынтығын білдіреді. Осы мәнмәтінде скиф-сібірлік аң стилі мен таңбалар жүйесі – бір-біріне параллель дамыған, өзара ықпалдасқан таңбалық құрылымдар.

Аң стилі көбінесе көркемдік-ғұрыптық функцияларды атқарса, таңбалар әлеуметтік-құқықтық және саяси коммуникацияда шешуші рөл ойнады.

2 Скиф-сібірлік аң стилі – Қазақ Алтайы көшпелілерінің ерекше таңбалық-коммуникативтік жүйесі

Еуразия далаларының тарихындағы бір жарым мыңжылдықты қамтыған кең кезең – б.з.д. I мыңжылдықтан б.з. I мыңжылдығының басына дейін – бірегей көркемдік жүйенің өркендеуімен ерекшеленеді. Бұл жүйе ғылымда «скиф-сібірлік аң стилі» деген атауға ие болды. Ол тек сәндік-әшекейлік бағыт қана емес, көшпелілердің дүниетанымын, әлеуметтік құрылымын, сакралды және тұрмыстық болмысты бейнелейтін визуалды тілдің ерекше түрі ретінде қызмет атқарды. Көшпелі халықтардың көпшілігінде жазу болмаған жағдайда бұл стиль эстетикалық қана емес, ақпараттық, идентификациялық, тіпті құқықтық құралға айналды.

Археологиялық, тарихи-мәдени және семиотикалық деректер аң стилінің далалық қоғамдардың күнделікті және ғұрыптық өміріне терең енгенін көрсетеді. Әшекейлерде, қару-жарақта, ат әбзелдерінде, бас киімдер мен ғұрыптық бұйымдарда, әсіресе жартастағы бейнелер мен тас мүсіндерде (оның ішінде атақты бұғытастарда) бұл стиль кеңінен көрініс тапты. Осы жәдігерлерде зооморфтық кодтар арқылы әлемді жүйелеудің көрінісі байқалады.

Аң стилінің басты мотивтеріне жыртқыштар, тұяқтылар, құстар және мифологиялық тіршілік иелерінің бейнелері жатады. Бұл бейнелерде ерекше атрибуттар – тырнақ, мүйіз, тұмсық, көз және бұлшық еттер – айрықша бөлініп көрсетіледі. Зооморфтық кескіндер қалыптасқан канондарға сай стильдендірілген: денесін дөңгелек етіп бүккен аң, «ұшып бара жатқан» бұғы, қанатын жайған құс. Мұндай бейнелер – мағынасы орныққан символдардан құралған өзіндік визуалды мәтіндер, күш пен киенің, әлеуметтік дәреженің таңбалары, бойтұмарлар ретінде қарастырылады.

Бұл таңбалық-коммуникативтік жүйенің өзегінде мифопоэтикалық дүниетанымдағы әлемдік ағаш ұғымы негізінде қалыптасқан үш әлем туралы түсінік жатыр. Жоғарғы, ортаңғы және төменгі әлемдер символикалық тұрғыдан тиісінше құстар, шөпқоректілер мен жыртқыштар арқылы бейнеленеді. Бұл үштік жүйе тек мифологиядан емес, нақты жәдігерлерден – бас киімдерден, қару-жараның сабынан, белдіктерден, жартастағы композициялардан да көрінеді.

Шығыс Қазақстандағы қоладан ерте темір дәуіріне өтпелі кезеңге жататын петроглифтер – Мойнақ, Зевакино, Майемер сынды кешендері – аң стилінің осы зооморфтық жүйесін бейнелейтін маңызды дереккөздер болып табылады. Осы ескерткіштерде жиі кездесетін «құс тәрізді» немесе «тұмсықты бұғы» бейнесі зерттеушілер тарапынан жоғарғы әлемнің эмблемасы әрі үш әлем арасындағы байланысты жүзеге асыратын шамандық рух иесі ретінде қарастырылады. Мүйізсіздігі, мойын мен тұмсықтың ұзартылып берілуі, көздің орнитоморфтық бейнеленуі – бұл бейненің сакралдық сипатын көрсетеді.

Жыртқыш аңдардың шөпқоректілерді шайнап жатқан көріністері әлемнің космогоникалық құрылымы мен дуалистік табиғатын бейнелейді: бұл – тәртіп пен

хаостың, жақсылық пен зұлымдықтың мәңгілік күресі. Мұндай бинарлық оппозиция тек жартастағы бейнелерде ғана емес, қолданбалы өнерде – қола мен темірден жасалған ақинақтарда, гориттерде (садаққап пен қорамсақтың қосындысы), ауыздық әшекейлерінде және төс әшекейлерінде де кездеседі.

Берел мәдениетінің орта кезеңіне (б.з.д. V–IV ғғ.) жататын реалистік және өрнектелген-стильдендірілген жануар бейнелері символикалықтан ғұрыптық-көркемдік функцияға өту процесін көрсетеді. Бұл кезеңде бейнелердің сыртқы формасы қарапайымдалып, композициялар қолданбалы сипат ала бастағанымен, кодтық мән-мағынасы сақталып қалады. Спиральды бұраулар, жолақтар, үшбұрышты өрнектер көшпелілер мәдени шеңберінде ұғынылатын танымал элементтер болып қала береді.

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, қару-жарақтардағы бейнелерді кешенді түрде талдау аса маңызды. Қанжарда, балтада, шекпенде және горитте бейнеленген зооморфтық фигуралар – жыртқыш құстар, грифондар, мысық тектестер – затқа магиялық сипат дарытып, иесіне күш, ептілік, шабуылшылдық қасиеттерін телиді. Сағырдан табылған соғыс көрінісі бейнеленген ерекше композиция қару асыну тәсілдерін, қалқан пішінін және жаяу жауынгерлердің шайқас тактикасын қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, жауынгердің бейнесін және әскери салттарды қалпына келтіру үшін жабдық жабдық элементтері – қорамсақ, горит, белдік, мүйізді немесе қауырсынды бас киімдер, тұрмыстық және ғұрыптық әшекейлер де назарда болуы керек. Олардың петроглифтік иконографиялық талдауы арқылы көне салт-дәстүрдің реалистік тәсілден символикалыққа, ал кейін қайтадан нақты сипатқа өту үрдістерін кезең мен аймақ ерекшелігіне байланысты бақылауға болады.

Осылайша, скиф-сібірлік аң стилі – жай ғана көркемдік бағыт емес, тұтас таңбалық-коммуникативтік жүйе. Жазудың жоқтығына қарамастан, бұл жүйе көшпелі қоғамда әлеуметтік, сакралдық, құқықтық ақпаратты тасымалдаудың қуатты құралына айналды. Зооморфтық бейнелер арқылы руға, әскери сословиеге, шамандық культке және киелі білімге қатыстылық білдірілді.

Қазақ Алтайы аумағында жұмыс істейтін археолог үшін аң стилі таңбалар жүйесі ретінде ұғыну – бейнелерді сипаттаудан олардың мағынасын ашуға, яғни көшпелілердің дүниетанымын, құндылықтар жүйесін және символикалық бағдарларын қайта құруға мүмкіндік береді.

Сондықтан скиф-сібірлік аң стиліне жататын нысандарды зерттеу – тек жәдігерлерді тіркеу ғана емес, бүкіл бір өркениеттің визуалды тілінің құпиясын ашатын үдеріс болып табылады.

3 Археологиядағы таңбаларды интерпретациялау тәсілдері (құрылымдық-семиотикалық, мәнмәтіндік, салыстырмалы-типологиялық)

Археологиялық материалдардағы көрнекі таңбаларды зерттеу тек техникалық тіркеумен шектелмейді, ол терең әдіснамалық интерпретацияны қажет етеді. Таңбалар – ерекше таңбалар жүйесі ретінде – қолданбалы деңгейден бастап сакралды мағынаға дейінгі түрлі деңгейлерде түсіндірілуі мүмкін. Археология шеңберінде мұндай таңбаларды кешенді түрде талдауға мүмкіндік беретін үш өзара толықтыратын әдістеме қолданылады:

Құрылымдық-семиотикалық тәсіл. Бұл тәсіл таңбаны өзге таңбалар жүйесіндегі элемент ретінде қарастырады, яғни таңбаның мәні тек сол жүйедегі басқа таңбалармен байланысында ашылады. Таңбаларға қатысты бұл келесідей аспектілерді қамтиды:

- әрбір таңба – ішкі логикасы бар «тіл» элементі ретінде қарастырылады;
- пішін, симметрия, композиция талданады;
- оппозициялық жұптар анықталады (мысалы: ашық/жабық пішіндер, түзу/иілген сызықтар);
- таңбаларды құрастыру, қайталану заңдылықтары есепке алынады.

Бұл үлгі таңбалық жүйенің ішкі құрылымын, оның тұрақты элементтерін, стандарттары мен ауытқуларын, эволюциясын түсінуге мүмкіндік береді.

Мысалы, таңбалардың «әулетін» – бір архетиптен тараған топтарын – реконструкциялауға, олардың кеңістіктік-уақыттық таралуын бақылауға болады.

Мәнмәтіндік тәсіл. Мәнмәтіндік талдау таңбаның нақты мәдени, әлеуметтік және заттық ортадағы мағынасына бағытталған. Бұл жерде тек «не бейнеленгені» ғана емес, сонымен қатар:

- таңба қайда табылғаны (ескерткіш түрі, ландшафт, қоршаған орта);
 - неге түсірілгені (тас, металл, ағаш, керамика);
 - қандай мәнмәтінде (сакралды, жерлеу, шаруашылық);
 - қандай заттармен қатар орналасқаны (басқа таңбалар, бейнелер, бұйымдар)
- маңызды.

Мысалы, жерлеу таңбаларын түсіндіруде бұл тәсіл аса қажет: жерленушінің әлеуметтік мәртебесі, бейіт құрылымы, құрбандық орындарының бар-жоғы мен ілеспе белгілер – бәрі таңба мағынасын ашуға көмектеседі.

Петроглифтерді зерттегенде де – көршілес бейнелер, олардың бағытталуы мен биіктігі – негізгі интерпретациялық факторлар саналады.

Салыстырмалы-типологиялық тәсіл. Бұл әдіс таңбаларды сыртқы белгілері (сызықтық құрылым, геометрия, композиция, орындалу техникасы) бойынша жүйелеп, салыстыруға негізделеді.

Негізгі қағидаттар:

- түрлер мен нұсқаларды жіктеу;
- ұқсас таңбалармен аймақтық және хронологиялық салыстыру жүргізу;

- типологиялық қатарлар құру және классификация жасау.

Мысалы, Шығыс Қазақстанда табылған бір таңбаны Жетісу, Оңтүстік Сібір немесе Тува аймақтарындағы ұқсас таңбалармен салыстырып, олардың туыстығы немесе мәдени байланыстарын анықтауға болады. Бұл тәсіл таңбалардың шығу тегін зерттеу мен тарихи трансформацияларын талдауда маңызды.

Кешенді тәсіл. Іс жүзінде ең тиімдісі – барлық үш тәсілді біріктіріп қолдану. Мұндай синтездік әдіс:

- құрылымдық талдау арқылы таңба пішінінің «тілін» ажыратуға;
- мәнмәтіндік тәсіл арқылы оны нақты мәдениетпен байланыстыруға;
- типологиялық тәсіл арқылы оны кең еуразиялық таңбалық жүйеге орналастыруға мүмкіндік береді.

Кешенді тәсіл әсіресе:

- жазусыз нысандардағы таңбаларды талдау кезінде;
- ру-тайпалық жүйелерді жаңғырту кезінде;
- таңбалардың мәдени қызметін анықтау кезінде;
- аймақаралық салыстырулар жасау кезінде аса құнды.

4 Визуалды белгілерді (таңбаларды) далалық және камералдық тіркеу әдістемесі

Визуалды белгілерді зерттеудегі ең осал кезең – олардың бастапқы анықталуы мен тіркеу үдерісі. Осы сатыдағы қателіктер маңызды ақпараттың бұрмалануына немесе мүлде жойылуына әкелуі мүмкін.

Бұл бөлімде Қазақ Алтайы аумағындағы археологиялық зерттеулер барысында анықталған таңбалар мен өзге де графикалық белгілерді далада және кеңседе тіркеудің стандартталған әдістемелік ұсынымдары беріліп отыр.

Далалық кезең. Далалық кезең – көрнекі белгілер туралы шынайы әрі толық ақпарат жинаудың негізгі бөлігі болып табылады. Оның міндеттері – белгілерді анықтау, тіркеу, мәнмәтінге келтіру және табылған орнында бастапқы жіктеу.

Анықтау және алдын ала сипаттамасын жасау. Таңбаларды анықтау археологиялық ескерткіштерде, сәулеттік нысандарда, рельефтерде, құлпытастарда, еңбек құралдары мен тұрмыстық бұйымдарда көзбен шолу арқылы жүзеге асырылады.

Мына жағдайларға ерекше назар аударылуы тиіс:

- таңбаның орналасуына (қай бетінде, позициясы, биіктігі);
- беттің сипатына (өңделген не табиғи);
- ілеспе бейнелер мен белгілерге (жануарлық стиль, өрнек, руналық белгілер).

Фототіркеу. Нысанның жалпы көрінісін (мысалы, құлпытасты), ортаңғы жоспарын (таңба-белгінің мәнмәтінін) және таңба-белгінің өзінің макрокөрінісін міндетті түрде түсіріңіз. Әрбір кадрда масштабтық шкала мен солтүстікті көрсететін бағдарша қолдану қажет.

Масштабты дәл көрсету үшін скейл-барлар мен өлшемдік маркерлерді (см және дюйммен) қолдану ұсынылады. Түсірілім әртүрлі жарық жағдайларында (міндетті түрде көлбеу жарықпен) жүргізілуі керек. Күрделі немесе тозған бейнелер үшін фотограмметрия мен 3D-сканерлеу, сондай-ақ көпэкспозициялы және HDR-түсірілім әдістерін қолдану ұсынылады.

Сызба және трассировка. Мүмкін болған жағдайда, таңба-белгіні калька арқылы дәл көшіріп сызу ұсынылады немесе фотосурет негізінде электрондық трассировка жүргізіледі. Далалық зерттеуге қолайлы портативті құрылғылар (мысалы, iPad Pro немесе графикалық планшеттер) көмегімен векторлық трассировка жасау тиімді. Контурлық трассировка әдісін де қолдануға болады, мұнда сызықтардың тереңдігі, бағыттылығы және тозу дәрежесі тіркеледі. Координаттарды (WGS84 пішімінде), бейненің бағытталуын және масштабын көрсету міндетті. Сызықтардың ерекшеліктеріне назар аударуға тиіс: тереңдігі, ені, салыну тәсілі (кесу, ойып салу, қашау).

Архивтеу және тіркеу. Далалық деректер толықтай сандық үлгіге көшіріліп, жүйеленуі тиіс. Міндетті түрде келесі мәліметтер қамтылады:

Мынадай міндетті өрістері бар далалық хаттама толтырылады:

- нысан нөмірі;
- тіркеу күні мен уақыты;
- координаттары мен биіктік белгісі;
- нысан түрі (тас, металл, ағаш және т.б.);
- таңбаның сипаттамасы (пішіні, салыну техникасы, ілеспе элементтері);
- сақталу жағдайы;
- болжамды интерпретация.

3D-фотограмметрия. Таңба-белгілері бар беттерді үш өлшемді түрде тіркеу үшін фотограмметрия әдісін пайдалану ұсынылады. Agisoft Metashape, RealityCapture сияқты арнайы бағдарламалық жасақтамалар қолданылады. 3D-үлгілер тозған немесе жарым-жарты/толық емес таңбаларды айқындауға, морфологиялық салыстырмалы талдау жүргізуге және виртуалды жаңғыртпасын жасауға мүмкіндік береді.

GPS-тіркеу. Әрбір таңбаның нақты жағырафиялық координаталарын (WGS1984 пішімінде) тіркеу міндетті. Анықтамаға ландшафт пен мәдени мәнмәтіннің қысқаша сипаттамасы (ескерткіштің түрі, биіктігі, экспозициясы) қоса берілуі керек.

Камералдық кезең, талдау және тексеру. Деректерді өңдеу барысында негізгі міндет – көрнекі белгілерді жүйелеу, талдау және каталогтау.

Сканерлеу және графикалық өңдеу. Барлық фотосуреттер мен сызбалар цифрлық форматқа көшіріледі. Векторлық контурлар жасау үшін графикалық редакторлар (CorelDRAW, Adobe Illustrator, Inkscape) қолданылады. Таңбалар масштабын, бағдарын және қалпына келтіру дәрежесін көрсете отырып трассировка әдісімен өңделеді.

Жоғары сапалы фото немесе 3D-үлгі негізінде екінші трассировка жүргізілуі тиіс. Таңба пішіні типологиялық каталогпен салыстырылуы керек (егер бар болса). Идентификацияны нақтылау үшін ұқсас ескерткіштер деректерін қолдану маңызды.

Типтеу. Саралау бірнеше өлшем бойынша жүргізіледі:

- геометриясы мен пішіні (крест, үштіс, шеңбер, балға және т.б.);
- күрделілігі (қарапайым / күрделі);
- ұқсастықтары (аймақ, дәуір, мәдениет бойынша);
- болжамды функциясы.

Типологиялық тор қолданылады, онда келесі мәліметтер тіркеледі:

- таңба коды (мысалы, АЛ-12-ТЗ – Алтай, 12-нысан, 3-топ);
- пішіні;
- сәйкестендіру (егер белгілі болса);
- басқа ескерткіштердегі параллельдер.

Мәнмәтіндік талдау. Төмендегілер талданады:

- таңбаның нысан үстіндегі орналасуы;
- жапсарлас бейнелер мен мәтіндер;
- археологиялық және хронологиялық мәнмәтін;

- бірге табылған керамика, артефактілер, антропологиялық деректер.

Этнографиялық, тарихи және лингвистикалық дереккөздермен салыстыру арқылы пәнаралық сәйкестендіру жүргізіледі.

Этикалық және техникалық ұсынымдар. Археологиялық нысандардағы барлық әрекеттер қолданыстағы заңнамаға (рұқсаттар, аккредитациялар) сай жүргізілуі тиіс.

Ғылыми негіздемесіз келесі әрекеттерге жол берілмейді:

– таңбаларды нысанға қолдан салу;

– химиялық тазалау; – тесу немесе өзге де механикалық әсер ету.

Көптілді ұжымдарда (қаз., орыс., ағылш.) терминологияны келісіп қолдану ұсынылады.

Суреттер мен материалдарды жариялау немесе пайдалану кезінде авторлық және дереккөз туралы ақпаратты көрсету міндетті.

Ұсынылатын құрал-жабдықтар.

Құрал түрі	Ұсынылатын қолдану мақсаты
GPS-навигатор	Ескерткіштердің геолокациясын анықтау
Цифрлық камера	Фотофиксация, көлбеу жарықпен түсіру
Сызғыш / шкала	Масштабтау үшін
3D-сканер / фотограмметрия	Күрделі рельефтердің моделін жасау
Планшет пен стилус	Цифрлық трассировка жасауға
PowerBank және фонарь	Далалық жағдайда жұмыс істеу үшін

5 Таңбаларды каталогтау және цифрлық өңдеу: деректер базасын құру

Қазіргі археологиялық зерттеулер үлкен көлемдегі визуалды ақпаратты жүйелеуді талап етеді. Таңбаларды тиімді каталогтау мен сандық өңдеу тек деректерді құрылымдауға ғана емес, сонымен қатар оларды аймақаралық мәнмәтінде салыстырмалы, статистикалық және визуалды тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді.

Каталогтаудың мақсаттары. Таңбаларға арналған мамандандырылған деректер базасын құру келесі міндеттерді шешуге бағытталған:

- таңбалар туралы ақпаратты орталықтандырылған сақтау;
- әртүрлі зерттеушілердің материалдарына қолжетімділік;
- таңбалардың аймақтық және хронологиялық таралуын қадағалау;
- статистикалық және морфологиялық талдаулар жүргізу;
- ескерткіштер, таңбалар мен өңірлер арасындағы байланыстарды визуализациялау.

Каталогтаудың негізгі бірліктері. Деректер базасын қалыптастыру барысында әрбір тіркелген таңба келесі құрылымданған өлшемдер жиынтығымен сипатталады:

Санат	Сипаттама
Идентификатор	Бірегей код: аймақ-нысан-жыл-реттік нөмір (мысалы: ALT-BER-2025-003)
Тасымалдаушы түрі	Тас (петроглиф), құлпытас, қола бұйым, керамика, ер-тұрман бөлшегі және т.б.
Материал	Гранит, тақтатаас, балшық, металл және т.б.
Таңба өлшемдері	Ұзындығы, ені, сызық тереңдігі
Түсірілу әдісі	Ою, соғу, кесу, құю
Пішіні	Геометриялық, зооморфтық, аралас
Ілеспе бейнелер	Өрнек, сюжеттер, басқа таңбалар
Мәнмәтін	Жерлеу, шаруашылық, ғұрыптық
Орналасуы	GPS-координаттар, әкімшілік аудан, ескерткіш атауы
Аналогтар	Басқа өңірлердегі немесе мәдениеттердегі ұқсас таңбаларға сілтемелер
Талдау	Ру-тайпалық, функциялық, құқықтық, сакралды түсіндіру
Тіркеу күні және авторы	Зерттеушінің аты-жөні мен құжаттау күні

Бағдарламалық шешімдер. Каталог құру үшін келесі платформалар ұсынылады:

- Excel / Google Sheets – бастапқы жүйелеу үшін;
- MS Access / LibreOffice Base – реляциялық базалар құру үшін;
- FileMaker – суреттерді көру және сақтау үшін ыңғайлы;

- QGIS – таңбалардың географиялық байланысын белгілеу үшін;
- Zotero / Тropy – визуалды белгілермен деректерді архивтеу үшін.

IT-мамандардың қолдауымен жаңа деректерді енгізу модулі және іздеу жүйесі бар онлайн-каталог платформасын әзірлеу мүмкіндігі бар.

Визуализация және талдау. Мәліметтер көлемі жеткілікті деңгейге жеткеннен кейін деректер базасы мыналарға мүмкіндік береді:

- кластерлеу (типтер, таралу аймақтары, кезеңдер бойынша топтастыру);
- визуалды талдау (пішін, қайталануы, мутациялар);
- статистика (белгілі бір өңірде немесе кезеңде басым таңбалар);
- картографиялау (таңбалардың таралуын бейнелейтін тақырыптық карталар жасау);
- тарихи динамиканы реконструкциялау (мәдени әсер, көші-қон, жергілікті дәстүрлер).

Стандарттау және үйлесімділік. Басқа деректер базаларымен (мысалы, Еуразия даласындағы визуалды мәдениет бойынша халықаралық жобалармен) үйлесімді болу үшін:

- бірыңғай өріс құрылымын пайдалану;
- метадеректерді (өріс сипаттамасы, кодтау критерийлері) қамтамасыз ету;
- суреттерді JPG, PNG, TIFF форматтарында, ал 3D-модельдерді glTF, OBJ, STL форматтарында сақтау;
- мәліметтерді CSV, JSON, XML форматтарында экспорттау қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ Алтайы аумағындағы көне көшпелі қоғамдардың таңбалық жүйесін зерттеу – археологиялық ғылымдағы өзекті бағыттардың бірі. Таңбалар – әлеуметтік құрылымды, діни-мифологиялық дүниетанымды, құқықтық қатынастарды және мәдени жадыны бейнелейтін визуалды кодтар жүйесі. Олар жазу дәстүрі орнықтаған ортада ақпаратты сақтаудың, жеткізудің және реттеудің пәрменді құралы болған.

Ұсынылып отырған әдістемелік ұсынымда таңбаларды анықтау, тіркеу және ғылыми тұрғыда талдау тәсілдері жүйеленіп берілді. Құрылымдық-семиотикалық, мәнмәтіндік және салыстырмалы-типологиялық әдістерді үйлестіре қолдану таңбалар жүйесінің ішкі құрылымын, олардың тарихи-мәдени қызметін және семантикалық мазмұнын ашуға мүмкіндік береді. Далалық және камералдық кезеңдердегі тіркеу мен сипаттауға қойылатын талаптардың біріздендірілуі зерттеу нәтижелерінің сапасын арттырады және деректерді салыстырмалы түрде талдауға жол ашады.

Скиф-сібірлік аң стилінің көркемдік қана емес, сондай-ақ таңбалық-коммуникативтік сипатқа ие екенін ескере отырып, ондағы бейнелерді көшпелілердің өзіндік визуалды тілі ретінде қарастыру орынды. Бұл тәсіл жәдігерлерді жалаң сипаттаудан арылып, олардың астарлы мәнін, мәдени мәнмәтінін және ғұрыптық қызметін ғылыми тұрғыда пайымдауға жол ашады.

Қорытындылай келе, таңбалар жүйесін зерттеу – бұл жай ғана археологиялық деректерді жинау емес, өткеннің мәдени мәтінін оқу, бейнелік мағына мен тарихи сана кодының аясында тану үдерісі. Мұндай ізденістер көне көшпелілер өркениетінің рухани және семиотикалық кеңістігін қалпына келтіруге, сондай-ақ Еуразия далалық мәдениетінің дүниетанымдық негіздерін ұғынуға мүмкіндік береді.

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Базарбаева Г.А. Знаки-символы в раннесакском искусстве // Архаическое и традиционное искусство: проблемы научной и художественной интерпретации. М-лы Всеросс. (с междунар. участием) научн. конф. (Новосибирск, 12–14 ноября 2014 г.). Новосибирск: ИАЭт СО РАН, 2014. С. 4–6.
- 2 Кононенко, Б. И. Большой толковый словарь по культурологии / Б. И. Кононенко. – М.: Вече: АСТ, 2003. – 511 с.
- 3 Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.
- 4 Новоженев В.А. К вопросу об идентификации тамгообразных знаков в петроглифах Центральной Азии: методологический аспект // В кн.: Историко-культурное наследие и современная культура. – Алматы: Service Press, 2012. – С. 117-122.
- 5 Новоженев В.А., Смирнов Д.А, Шер Я.А. Компьютерный банк данных «Петроглифы Центральной и Средней Азии» (общая концепция и основные структуры) // Современные проблемы изучения петроглифов: сб. – Кемерово, 1993. – С. 48-60.
- 6 Самашев З., Сапашев О., Оралбай Е., Исин А., Толегенов Е., Сайлаубай Е. Памятники монументального искусства Восточного Казахстана (древность и средневековье). – Алматы: ТОО «Археология», 2010. - 216 с.
- 7 Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. Древнетюркские тамги. – Алматы: Абди компани, 2010. – 168 с.
- 8 Самашев З.С. Наскальные изображения Казахстана как исторический источник: Центральной Азии: дис. ... док. ист. наук: 07.00.06. – Алматы, 2010. – 345 с.
- 9 Самашев С.К. Вопросы изучения функции тамгообразных знаков средневековых кочевников Казахстана // Поволжская археология. – 2020. – №4(34). – С. 66-80.
- 10 Раевский Д.С. Скифский звериный стиль – символическая знаковая система, предназначенная для описания мироздания // Мировая художественная культура. Древний Египет. Скифский мир: Хрестоматия / Сост. И. А. Химик. — СПб.: Издательство «Лань», 2004. – 800 с.: ил. + вклейка (24 с.). – (Мир культуры, истории и философии). С. 739 – 761.
- 11 Рогожинский А., Новоженев В. Культурные ландшафты с петроглифами Центральной Азии: вопросы и ответы. – Самарканд: МИЦАИ, 2018. – 252 с.
- 12 Тамги доисламской Центральной Азии. // Самарканд: МИЦАИ. 2019. 452 с.
- 13 Tezcan M. Eski Türklerde Damga (Yüksek Lisans Tezi). – Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990. – 337 s.
- 14 Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey / ed. by J.E. Pim, S.A. Yatsenko, O.T. Perrin. – London; Dover: Dunkling Books, 2010. – 518 p.